

Date: 3rd January-2026

O‘ZBEK TILIDA QO‘SHMA GAPLARNING SHAKLLANISHI VA
TALQINLARINING AMALIY TAHLILI

Xaydarova Dilshoda Akmaljon qizi

Namangan Davlat universiteti filologiya fakulteti Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi
(70230101) 1- bosqich magistranti.

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning shakllanish xususiyatlari va ularning turli lingvistik talqinlari amaliy misollar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida qo‘shma gaplarning sintaktik tuzilishi, shakllanish usullari hamda sodda gaplar o‘rtasidagi grammatik va semantik munosabatlar yoritib berilgan. Shuningdek, bog‘langan, ergash gapli va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning nutq jarayonidagi o‘rni va kommunikativ imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Maqolada o‘zbek tilshunosligida mavjud an‘anaviy va zamonaviy yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinib, qo‘shma gaplarning ilmiy, badiiy va publitsistik uslublardagi amaliy qo‘llanishi misollar orqali asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari o‘zbek tili sintaksisini chuqurroq anglash, qo‘shma gaplarning semantik va kommunikativ imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, sodda gap, sintaksis, bog‘langan qo‘shma gap, ergash gapli qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gap, semantik munosabat, kommunikativ vazifa, o‘zbek tili sintaksisi.

KIRISH

Til jamiyat hayotida muloqotning asosiy vositasi bo‘lib, inson tafakkurini ifodalash va uzatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir tilning grammatik tuzilishi, xususan, sintaksisi nutqning mantiqiyligi va mazmuniy boyligini ta‘minlaydi. O‘zbek tilida sintaktik birliklar ichida qo‘shma gaplar alohida o‘rin tutib, murakkab fikrlarni ixcham va aniq ifodalash imkonini beradi. Qo‘shma gaplar yordamida voqea-hodisalar o‘rtasidagi sabab–natija, shart, vaqt, zidlik, izohlash kabi semantik munosabatlar keng va ravshan ifodalanadi.

O‘zbek tilshunosligida qo‘shma gaplar masalasi uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan dolzarb muammolardan biridir. Til taraqqiyoti jarayonida qo‘shma gaplarning shakllanish usullari, grammatik vositalari va ularning nutqdagi qo‘llanish doirasi kengayib bormoqda. Ayniqsa, zamonaviy matnlarda — ilmiy, publitsistik va badiiy uslublarda qo‘shma gaplarning faol qo‘llanishi ularning sintaktik va semantik imkoniyatlarini chuqurroq o‘rganishni taqozo etadi.

Qo‘shma gaplar sodda gaplarga nisbatan murakkab tuzilishga ega bo‘lib, ular tarkibidagi predikativ birliklar o‘zaro ma‘lum grammatik va mazmuniy munosabatda bo‘ladi. Ushbu munosabatlar bog‘lovchilar, ergashtiruvchi vositalar yoki intonatsiya orqali yuzaga chiqadi. Shu nuqtayi nazardan, qo‘shma gaplarning shakllanish mexanizmlarini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Chunki to‘g‘ri tuzilgan qo‘shma gap nutq ravonligi, fikrning izchilligi va aniqligini ta‘minlaydi.

Date: 3rd January-2026

Tilshunoslikda qo'shma gaplar talqini masalasida turli ilmiy yondashuvlar mavjud. An'anaviy sintaktik yondashuvda qo'shma gaplar asosan grammatik bog'lanish turiga ko'ra tasniflanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa ularning semantik, kommunikativ va pragmatik jihatlari ham hisobga olinmoqda. Bu holat qo'shma gaplarni faqat strukturaviy birlik sifatida emas, balki nutqiy jarayonning faol komponenti sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Mazkur ilmiy maqolaning dolzarbligi shundaki, unda o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning shakllanish xususiyatlari va ularning turli talqinlari amaliy misollar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida qo'shma gaplarning nutqdagi real qo'llanilishi, ularning ma'no ifodalash imkoniyatlari va kommunikativ vazifalari ochib beriladi. Bu esa o'zbek tili sintaksisini chuqurroq o'rganish va amaliyotda to'g'ri qo'llashga xizmat qiladi.

Qo'shma gaplar, qismlarining o'zaro birikish usuli va semantik munosabatiga kora, uch xil boladi:

- 1) boglangan qoshma gap;
- 2) ergashgan qoshma gap;
- 3) bog'lovchisiz qo'shma gap.

Qiyoslang: Iste'dod hamisha har xil bo'ladi, iste'dodsizlar esa hamma joyda bir xildir. (E.Vohidov) Shuni aytmoqchimizki, odam hamma vaqt bilimga tashna bolishi shart. (F.Julio Kyuri). Keltirilgan misollarning birinchisi bog'langan qo'shma gap bolib, uning qismlari esa yordamchisi vositasida o'zaro teng bog'langan; ikkinchisi ergashgan qo'shma gap bolib, uning qismlari –ki aniqlov bog'lovchisi orqali ikkinchi qismni birinchi qismga tobelik yoli bilan boglagan; uchinchi gap bog'lovchisiz qo'shma gap bo'lib, uning qismlari o'zaro hech qanday bog'lovchi vositasiz - faqat ohang orqali birikkan.[1]

Qismlarining o'zaro teng aloqaga kirishuvidan tuziladigan gap bo'g'langan qo'shma gap deyiladi. Bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro biriktiruv bog'lovchilari (va, hamda, ham), zidlov bog'lovchilari (ammo, lekin, biroq, balki), ayiruv bog'lovchilari (yo, yoki, yohud, dam... dam, goh... goh, ba'zan... ba'zan, hali... hali, bir... bir), teng bog'lovchi vazifasidagi –da, -u (-yu), na... na yuklamalari, shuningdek, bo'lsa, esa yordamchilari vositasida bog'lanadi.[2]

Shunga ko'ra bog'langan qo'shma gaplarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Biriktiruv bog'lovchilari yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap.
2. Zidlov bog'lovchilari yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap.
3. Ayiruv bog'lovchilari yordamida tuzilgan bog'langan qoshma gap.
4. Teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan boglangan qo'shma gap.
5. Bo'lsa, esa yordamchi sozlari vositasida tuzilgan boglangan qo'shma gap.

Biriktiruv bog'lovchilari (va, hamda; ba'zan shu vazifadagi ham yuklamasi) yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlardan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar anglashilib turadi. Masalan: Haqiqat va togrilikni sevadigan odam doim vijdoni farmoniga itoat qiladi va uning vijdoniga hech kim hokim bola olmaydi. (Oz-oz organib dono bolur.) Keng bogdagi har bir nihol qonib-qonib suv ichdi va uning yaproqlari nurga intilib osa boshladi. (O.Hoshimov.) Zidlov bog'lovchilari

Date: 3rd January-2026

(lekin, ammo, biroq, balki) yordamida tuzilgan boglangan qoshma gap qismlari mazmunan bir-biriga zid boladi. Masalan: Har qanday narsada isrofgarchilik bor, ammo yaxshilikda isrof bolmaydi. («Ajoyib nasihatlar»)[3] Burni, qoshi, yana allaqaeri otasiga oxshardi, lekin Akbarov ham bir vaqtlar oqliday ajinsiz, quyuq qora sochli bolganini tasavvur etish qiyin edi. (P.Qodirov).

Ayiruv boglovchilari (yo, yoki, yohud, goh..., goh, dam..., dam, ba'zan..., ba'zan...) yordamida tuzilgan boglangan qoshma gapda birini tanlash lozim bolgan yoki galma-gal ro'y beradigan voqea-hodisalar ifodalanadigan qismlar birikadi. a) yo (yo..., yo), yo..., yo bolmasa; yoki (yoki..., yoki); yo..., yoki; xoh..., xoh boglovchilari birini tanlash lozim bolgan voqea-hodisalarni ifodalovchi qismlarni birlashtiradi. Masalan: Yo kok unga oz sirlarini ochishni tilamas, yo uning aql kozgusi xiralashib qolgan. (O.Yoqubov.) b) goh..., goh; dam..., dam; ba'zan..., ba'zan boglovchilari galma-gal roy beradigan voqea-hodisalarni ifodalovchi qismlarni boglaydi. Masalan, Ba'zan oy zarrin kokillarini yer yuziga yoyib yuboradi, ba'zan bulut oy yuzini qoplab oladi. (Oybek.)

Teng boglovchilar vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan boglangan qoshma gaplar qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket roy beradigan voqea-hodisalar yoxud mazmunan zid bolgan voqea-hodisalar anglashilib turadi. Bunda –u, (-yu), -da, na..., na yuklamalari biriktiruv boglovchilarining vazifasini, -u (-yu) yuklamasi zidlov boglovchilari vazifasini bajaradi. Masalan: Oykol ilgari alohida xojalik edi-yu, kattagina idorasi bor edi. (P.Qodirov.) Ikki tomondagi kitoblarga tolib turadigan qubbali javonlarda na bir kitob bor, na bir qolyozma bor. (O.Yoqubov.) Bo'lsa, esa sozlari vositasida tuzilgan boglangan qo'shma gap qismlaridan bir vaqtda yoki ketmaket ro'y beradigan voqea-hodisalar qiyoslanishi anglashiladi. Masalan: Oliy himmatli kishi, mard odam bir lahzada dost orttiradi, pastkash esa necha yillik oshnaligini bir lahzada barbod qiladi. («Oz-oz organib dono bolur».)

Bog'langan qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

1. Bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro biriktiruv bog'lovchilari yordamida biriksa, shuningdek yakka qollanuvchi yo, yoki, yoxud ayiruv boglovchilari yordamida biriksa, ular orasiga vergul qoyilmaydi. Masalan: Shamol tagin shu tomonga burildi va ingichka, qongiroqday ovoz jaranglab eshitildi. (O.Hoshimov.)

2. Bog'langan qo'shma gap qismlari zidlov boglovchilari yordamida biriksa, bunday boglovchidan oldin vergul qoyiladi. Masalan: Qorong'ida buloq suvining ozi korinmas edi, ammo shildirashi aniq eshitar edi. (P.Qodirov.)

3. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlar bolsa, esa sozlari vositasida biriksa ham, ular orasiga vergul qoyiladi. Masalan: Harakatchan kishilar odatda omadli boladilar; aksincha qiladigan ishlarini hadeb oylayveradigan va sustkashlik qiladiganlarga esa omad kamdan-kam nasib etadi. (Gerodot.)

4. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlar takrorlanuvchi ayiruv boglovchilari yoki inkor yuklamasi yordamida biriksa, takrorlanib kelgan yordamchidan oldin vergul qoyiladi. Masalan: Goh supa chetiga ekilgan rayhon hidi dimogiga urilardi, goh tom orqasidagi yong'ichqazorda hasharotlarning bir qiyomda chirillashi e'tiborini tortardi... (P.Qodirov.)

Date: 3rd January-2026

XULOSA

O'zbek tilida qo'shma gaplar sintaktik tizimning muhim va murakkab birliklaridan biri bo'lib, ular nutqda murakkab fikrlarni izchil va mantiqan asosli tarzda ifodalash imkonini beradi. Ushbu maqolada qo'shma gaplarning shakllanish xususiyatlari, ularning grammatik va semantik talqinlari hamda amaliy qo'llanishi tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari qo'shma gaplarning o'zbek tili sintaksisida nafaqat strukturaviy birlik, balki muhim kommunikativ vosita ekanini ko'rsatdi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida qo'shma gaplar asosan bog'lovchilar, ergashtiruvchi vositalar va intonatsiya yordamida shakllanadi. Bog'langan qo'shma gaplar sodda gaplar o'rtasida teng munosabatni ifodalasa, ergash gapli qo'shma gaplar sabab–natija, shart, vaqt, maqsad kabi mantiqiy munosabatlarni aniq ifodalash imkonini beradi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar esa nutqqa ixchamlik va ta'sirchanlik bag'ishlab, ayniqsa, badiiy va publitsistik uslublarda keng qo'llanilishi bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili sintaksisida murakkab gaplar masalasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti masalalari. – 1962. № 3
2. Ahmedova N. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnatativ tadqiqi. Fil. fan. nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 2008. – 25
3. Boltaboyeva H. O'zbek tilida murakkablashgan sodda gaplar. – Toshkent: Fan, 1969.
4. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi.

